

expliciete relatie te blijven leggen tussen het christelijk geloof en het politieke handelen' voor de totstandkoming van het CDA 'in het bijzonder' van betekenis is geweest (353), worden in de voorafgaande hoofdstukken weinig argumenten geleverd.

Ook andere conclusies zijn wat algemeen geformuleerd. Zo wordt gesteld dat personen zowel een integrerende als een complicerende factor hebben gevormd en dat de 'kerkelijke, theologische, maatschappelijke en politieke veranderingen die zich in Nederland na de Tweede Wereldoorlog hebben voltrokken' een integrerende rol hebben gespeeld (356). Ook het verlies aan politieke invloed wordt aan de debet- en creditzijde opgevoerd, zonder dat er een antwoord wordt gegeven op de klemmende vraag welke rol de electorale factor moet worden toegeschreven.

Getuige zijn voorwoord is de auteur zelfde eerste om toe te geven dat zijn studie een 'voorlopig karakter' heeft. Ten aanzien van de analyse van het fusieproces valt na de pioniersarbeid van Ten Napel nog werk te doen. Daarvoor is met dit proefschrift een betrouwbare basis gelegd.

R. S. Zwart

S. Dumont, e. a., ed., *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Zutphen: Walburg Pers, 1991, 192 blz., f39,50, ISBN 90 6011 764 6); E. Offers, e. a., ed., *Vrouwen wegen wetenschap. Een keur van vrouwenstudies Groningen* (Groningen: IWEV Interfacultaire werkgroep emancipatievraagstukken/vrouwenstudies, Rijksuniversiteit Groningen, 1991, 186 blz., ISBN 90 9004602 X).

Ter bespreking zijn hier twee overzichtsbundels: één geeft vijftien jaar ontwikkeling op het terrein van de vrouwengeschiedenis weer, de ander werpt een blik op de resultaten van vrouwenstudies in diverse disciplines aan de Rijksuniversiteit Groningen.

In haar verleden ingewijd is een bundel uitgekomen ter gelegenheid van het vijftienjarig bestaan van vrouwengeschiedenis in organisatorische vorm aan de Nederlandse universiteiten. Het is de bedoeling van de samenstellers om door middel van bijdragen van diverse historicae inzicht te verschaffen in de beoefening van vrouwengeschiedenis in Nederland. De theoretische en organisatorische ontwikkelingen passeren de revue, alsmede de geschiedenis van het Internationaal archief voor de vrouwenbeweging in haar beginjaren. De artikelen worden afgewisseld met interviews met bekende en minder bekende beoefenaarsters van vrouwengeschiedenis.

Een goed artikel is dat van de Nijmeegse historica Maria Grever, waarin ze onder de pakkende titel 'Waarom Troelstra wel en Joke Smit niet?' beschrijft hoe het eindexamen vrouwengeschiedenis in 1990 en 1991 tot stand kwam. Grever was zelf nauw betrokken bij het hele gebeuren en heeft bovendien een archief bijgehouden over deze kwestie. Eén van de opmerkelijkste gegevens is wel dat meisjes op het vwo voor het eerst beter scoorden dan jongens bij het cse-geschiedenis. Deze hogere score werd aantoonbaar teweeggebracht door het cse-vrouwengeschiedenis. Een leuk interview in deze bundel is dat met de Groningse historica Josine Blok. Zij geeft een kritische terugblik op de ideologische ontwikkeling in vrouwengeschiedenis/studies, waarbij ze het dogmatisme dat eind jaren zeventig, begin jaren tachtig hoogtij vierde aan de kaak stelt.

In haar verleden ingewijd geeft als geheel een aardig overzicht van de ontwikkelingen op vrouwengeschiedenisgebied, maar stijgt qua niveau niet uit boven het populair-wetenschappelijk genre. Dit in tegenstelling tot de bundel *Vrouwen wegen wetenschap*, waaraan een zwaardere status kan worden toebedeeld.

De sociale wetenschappers Doomenbal en Timmerman wijzen er in een inleidend artikel onder meer op hoe belangrijk het *gender-begrip* zoals gebruikt door de Amerikaanse historica

Joan Scott is voor vrouwenstudies sociale wetenschappen. Scott gaat ervan uit dat *gender* (seks) een fundamentele categorie is bij de analyse van machtsverhoudingen in onze samenleving. De historica Mulder-Bakker werkt met het begrip *gender* in haar beschrijving van het leven van de middeleeuwse kluizenares Ivetta van Hoei. Zij betoogt dat dergelijke middeleeuwse reclusen door hun afwijking van het normale patroon en door hun afwijzing van de gewone maatschappij een aantal kenmerken van die maatschappijen de werking van haar machtsmechanismen duidelijk maakten. Een leuk, informatief artikel is dat van hoofddocent historische pedagogiek Mineke van Essen. Zij laat zien hoe het middelbaar onderwijs voor meisjes in deze en de vorige eeuw werd gekenmerkt door een spanningsveld tussen seksespecificiteit en coëducatie, tussen het streven naar apart meisjesonderwijs en naar onderwijs voor jongens en meisjes samen.

Vrouwen wegen wetenschap bevat verder nog artikelen over de damesroman, over mannelijkheid en vrouwelijkheid in de archeologie, over vrouwen in Zambia, over *gender-bias* (op seks gebaseerde vooroordelen) en beoordeling van kunst, over de (on)verenigbaarheid van het juridische en feministische debat en over vrouwen en management.

Hoogleraar emancipatievraagstukken Iteke Weeda besluit de bundel meteen overzicht van de verschillende fasen die de ideologie rond mannelijkheid en vrouwelijkheid in de twintigste eeuw doormaakte. Hoewel interessant, heeft haar typologie als nadeel dat zij een enigszins schematische karakter vertoont.

In zijn totaliteit geeft *Vrouwen wegen wetenschap* een goede indruk van wat er op het gebied van vrouwenstudies in Groningen bereikt is.

J. C. A. P. Ribberink

Ambtenaren in Nederland (1815-1915)*

N. RANDERAAD

Inleiding

In 1847 publiceerde een vader een boekje, waarin hij zijn zoon uitlegde hoe het een ambtenaar betaamt te leven en te werken. De vader kon zelf bogen op een lange carrière in staatsdienst en meende derhalve zijn zoon, die in zijn voetspoor was gevolgd, te kunnen voorgaan op de 'moeijelijke en dikwijls ondankbare ambtenaarsreize door dit leven' 1. De relatie tot het publiek stond voorop. Ten eerste moest de ambtenaar, uit de aard der zaak, in de uitoefening van zijn beroep geen aanzien des persoons tonen. Ten tweede zou hij zich, naast zijn ambtelijke plichten, moeten wijden 'aan die burgerlijke of kerkelijke betrekkingen, die slechts moeite en geen loon aanbrengen'². Zo zou hij bijvoorbeeld lid van een sociëteit in zijn woonplaats dienen te worden. Niet minder dan dienaar van het publiek was de ambtenaar dienaar van de staat. En dat had vergaande consequenties: 'Gehoorzaamheid aan den staat is de pligt van elk burger, maar daarenboven de roeping van elk ambtenaar'³. De politieke situatie van het moment, aan de vooravond van het roerige revolutiejaar, vervulde de bezorgde vader met grote reserves ten aanzien van communistische, socialistische en aanverwante denkbeelden. Hij zag het als de morele plicht van de ambtenaar niets toe te geven aan dergelijke 'scheeve redeneringen en gevolgtrekkingen' 4. In het algemeen, zo hield hij zijn zoon voor, moest de overheidsdienaar de regering steunen tegen elke oppositie.

Deze deugdspiegel laat zien dat reeds in de eerste helft van de negentiende eeuw het besef doorgedrongen was dat de ambtenaar zowel jegens de staat als jegens de maatschappij zwaarwegende verplichtingen had. Hij was niet meer louter de hofdienaar van het *ancien régime* of, zoals het in de Nederlandse situatie wellicht beter past, een begunstigde, vaak tijdelijk begiftigd met een ambt, maar, zoals een hoge ministeriële ambtenaar het in de jaren 1840 uitdrukte, veeleer een staatsdienaar gekenmerkt door 'eene voortdurende werkzaamheid welke op last der maatschappij ten hare nutte verrigt word'⁵. Tezelfder tijd sneed ook Thorbecke, tijdens zijn hoogleraarschap te Leiden, dit probleem aan. Hij benaderde het vanuit een juridisch oogpunt en stelde zijn studenten de retorische vraag:

Behoort de ambtenaar uitsluitend aan zijn overste in het bestuur, is hij uitsluitend zijn dienaar, of behoort hij tevens, ja boven al, als Nederlander aan de natie, en als burger aan de staat⁶?

* Ik dank Bert Altena, Pieter Caljé, Sander Kollaard en Jaap Talsma voor hun deskundig commentaar op eerdere versies van dit artikel. De resterende tekortkomingen vallen uiteraard geheel en al onder mijn verantwoordelijkheid.

1 *De ambtenaar of raadgevingen van eenen vader aan zijnen tot ambtenaar benoemden zoon* (Utrecht, 1847) 34

2 *Ibidem*, 4.

3 *Ibidem*, 26.

4 *Ibidem*, 24.

5 ARA, Tweede Afdeling, Coll. (Van Beeck) Vollenhoven (2.21.168), inv. nr. 134, memorie van C. Vollenhoven over de staat van ambtenaar, z.j. Cornells Vollenhoven (1778-1849) was van 1818 tot zijn dood (van 1831 tot 1848 als secretaris-generaal) in dienst van het ministerie van binnenlandse zaken.

6 ARA, Tweede Afdeling, Archief Thorbecke (2.21.161), inv. nr. 166, ongepagineerde omslag 'Politierecht. Zelfstandigheid der ambtenaren'.

BMGN, 109 (1994) afl. 2, 209-236